

ERMENİ SORUNUNUN RAKAMLARLA GERÇEĞİ

I. SELAHATTİN

Ö N S Ö Z

Ermeni sorunu hakkında bir çok kitap yazılmıştır. Çoğu tek taraflı görüşe dayanan bu kitaplarda Ermeni tarihi çok eski devirlere kadar götürüldüğü halde Ermenilerin başka devletlerin egemenliği altında yaşadığı ve belirli bir yerde toplu (compact) olarak yaşamadıkları ortaya çıktığından bu etüd'de özellikle nüfus (census) konusu ele alınmıştır. Osmanlı arşivlerinde bu hususta yüzlerce belge bulunduğu halde bunlardan hiç birisine ve hatta hiç bir Türk yazarının kitabına (Türk yanlısı dokümanlara dayanıldı denilmemesi için) başvurulmamıştır. Sadece batılı yazarların hatta Ermeni tarihçilerin ve Ermeni klisesinin verdikleri rakamlarla karşılaştırılarak bazı Ermeni yanlı yazarların bu rakamları nasıl abarttığını, dünya kamuoyuna ne kadar yanlış bilgi verdiğini, yine diğer batılı yazarların verdiği rakamlarla ortaya çıkartılmaya çalışılmıştır. Muhakkak ki en doğru rakamlar Türk (Salname)leridir. Bu Türk rakamlarından yararlanan Profesör Stanford Shaw'un kitabını bazı batılı yazarlar Türk kaynaklarından yararlandığı için tenkit etmektedirler. Halbuki Prof. Justin Mac. Carthy, en son 1982'de yayınladığı kitabında (census) konusunu diğer batılı yazarların rakamlarıyla de karşılaştırarak Türk Salmamelerindeki rakamlara en çok yaklaşan batılı yazar olmuştur.

Vaşington'daki (Congress Library) ve (National Archives) deki belgelerden yararlanılarak hazırlanan bu etüd özellikle (census)'e dayanmakta, Ermeni yanlı yazarların 1915'deki tehcir olayından sonra Ermenilerin sözdeOsmanlı Ermenistan'ında azaldığını iddia etmelerinin ne kadar yanlış olduğunu rakamlarla göstermekte ve Rus Ermenistan'ındaki Ermenilerin 1915'den sonra daha çok azaldığını, batılı ve Ermeni yazarların ve Sovyet resmî istatistiklerinin verdikleri rakamlarla ortaya koymaktadır.

İÇİNDEKİLER

- Ermeni sorunu ile ilgili yazılan kitaplar.
- Ermenistan'ın kısaca tarihi ve başka devletlerin egemenliği altında yaşadığı devirler.
- Ermenilerin belirli bir yerde toplu (Compact) olarak yaşamadıkları ortaya çıktığından nüfus (census) konusunun tetkiki :
 - a) Rus Çarlığındaki (Transcaucasien) de Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki nüfus ve savaştan sonraki Sovyet Ermenistan'ındaki nüfus.
 - b) Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sözde Ermenistan'da (6 vilâyet) Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki ve savaştan sonraki nüfus.
 - c) Ermeni tarihçileri (Ormanian, Apelyan, Basmadjian) ve Ermeni Klisesinin verdiği rakamlar.
 - d) (Prof. David Magie)'nin kitabında verdiği rakamlar (1918)
 - e) (Meir Zamir'in etüdü (1981).
 - f) Fransız ve İngiliz Konsolosları ile Fransız, İngiliz, Alman, Amerikalı yazarların, özellikle (Vital Cuinet), (Prof. Stanford Shaw), (Prof. David Magie), (James Barton), (Dr. Ruppin)'in rakamları.
 - g) Fransız, İngiliz, Sovyet devlet yıllık istatistik bültenlerinde verilen rakamların tablolarda karşılaştırılması.
 - h) Amerikalı general (James G. Harbord)'un raporundaki rakamlar.
 - i) İngiliz-Ermeni komitesi üyesi (Joseph Burt) 'ün kitabında verdiği rakamlar.
 - j) (Prof. Justin Mac. Carthy)'nin en son (1982) de yazdığı kitabında verdiği rakamlarla karşılaştırılması.
- Ermeni göçleri ve Sonuç.

ERMENİ SORUNU

Ermeni sorunu hakkında bir çok kitap yazılmıştır. Bunların çoğu Ermenicedir, Ruscadır, İngilizcedir, Fransızca ve Almandır. Bir kaç tane de Türkçe kitap mevcuttur. Adedi 20'yi bulmayan Türkçe kitapların dışında diğer dillerde yazılan kitapların çoğu tek taraflı görüşe dayanan kitaplardır.

Dünyanın her tarafında çıkan belli başlı kitapları toplayan ve halen dünyanın en büyük kütüphanesi olduğu bilinen Vaşington'daki (Congress Library) de Ermeni meselesi hakkında yalnız Ermenice yazılmış 300 kadar kitap mevcuttur. Buna karşılık bu kütüphanede sadece 16 tane Türkçe kitap bulunmaktadır. Türk görüşünü yansıtan yabancı dilde yazılmış birkaç broşür dışında hiç bir eser bulunmamaktadır. Ayrıca Kaliforniya'daki Stanford Üniversitesi'nin Hoover Institute Kütüphanesinde bu konuda bir iki Türkçe kitap dışında yazılmış yüzlerce tek görüşlü kitap mevcuttur. Mütemediyen aylık İngilizce ve Ermenice (Revue)'ler çıkmaktadır. Boston'daki Harvard Üniversitesi kütüphanesinde de bir çok kitap bulunmaktadır. (*)

Tek taraflı yazılan bu kitapların hepsini okuyabilmek, içindeki bütün yanlış iddiaları çürütebilmek ve hakikatleri ayırabil-

(*) Ocak 1983 ayında Strassburg'da yapılan Avrupa Parlamenterler toplantısında bütün Parlamenterlere teker teker elden teslim edilmek suretile, Ermeni, Kürt, Yunan, Suriye v Kıbrıs koordinasyon komitesinin bastığı ve dağıttığı (THE TURKISH GRIME OF OUR CENTURY) adındaki kitap 318 sahifedir. Bunun sadece 30 sahifesi yazı 288 sahifesi resimdir. Resimlerin altında İngilizce, Fransızca ve Almanca yazılıdır. Avrupa Konseyi Parlamenterlerini büyük ölçüde etkileyen ve baştan aşağı yanlış bilgi veren bu kitap aleyhimize yayınlanan son kitaplardan biridir.

mek için ancak bir çok tarihçimizin bir enstitüde birleşerek araştırma yapması gerekmektedir.

Burada sadece Ermeni meselesinin içinde en önemli görülen **ufak bir kısmın hakiki vechesini derinliğine araştırarak rakamlarla karşılaştırıp göstermeye çalışalım.** Bu karşılaştırmayı yaparken sadece batılı yazarların kitaplarından söz edelim. Türk yazarlarının veya Osmanlı İmparatorluğunun belgelerini ortaya koymayalım; yoksa Osmanlı İmparatorluğu'nun belgelerinde bütün rakamlar vardır. Osmanlı arşivlerinde bu konu ile ilgili yüzlerce belge mevcuttur. Bunların hiç birini almadan sadece batılı yazarların bu konuda birbirini nasıl çürüttüklerini, Ermeni kitaplarındaki rakamları batılı yazarların rakamlarıyla karşılaştırarak bunların nasıl abartıldığını ve dünya kamuoyuna ne kadar yanlış bilgi verildiğini göstermek mümkündür.

Bilindiği gibi, Ermeni meselesi yeni çıkmış bir mesele değildir. Bazı büyük devletlerin zaman zaman yeniden ortaya çıkarttıkları bir konudur. Bu konu Ermenilerden ziyade bazı büyük devletlerin kendi yararları için tartışma konusu yaptıkları bir meseledir.

I — Ermeniler hiç bir zaman müstakil bir devlet kuramamışlardır. Ermeniler her zaman başka devletlerin hakimiyeti altında yaşamışlardır. Ermeni topluluğu bir devlet vasfını elde edememiştir.

Ermenistan tarihine kısa bir göz atarsak, bizzat Ermeni tarihçilerinin kitaplarında bu husus açıkça ortaya çıkmaktadır.

Bazı Fransız tarihçileri Ermeni tarihini Milattan önce 190 yılından önce başlatmaktadırlar. Hatta bazıları daha ileri giderek Milattan Önce 95 yılında Tigrane adlı Ermeni komutanının Yunan ve Roma İmparatorluğu yanında bir imparatorluk kurduğunu ve Milattan sonra 387 yıllarında parçalanarak Sasanilerin eline geçtiğini yazmaktadırlar.

Esas itibarile Ermeni tarihçileri Ermeni tarihini yedi devreye ayırmaktadırlar.

Ermeni tarihçiler Ermeni tarihini yabancı hakimiyeti altında yaşadıkları devirleri şu şekilde ayırmaktadırlar:

İlk Devir - (421-640) İran ve Yunan hakimiyeti altındaki devirdir.

Bu devre ait hemen hemen bütün kitaplar Ermenicedir. Bunlardan en tanınmış olan Harrowt H. Yowuyan'ın yazdığı (Armenia History - Persian and Greek Rule) adındaki Ermenice kitaptır.

Bu devrin en önemli olayı 451 savaşı gösterilmektedir. 451 yılında İranlı Ermeniler İran'a karşı Ermeni hristiyanlarını korumak için İran'ın kuzey batısında Aksu nehri civarında İranlılarla savaş yapmışlardır. O zamanki İran Şahı Yazdigert II'dir. Ermenilerin komutanı da Vartan Maminokyan'dır. Savaş sadece bir gün sürmüştür, ve savaşı Ermeniler kaybetmişlerdir. Ancak daha sonra 30 yıl mütemadiyen İranlılarla çarpışmışlar ve sonunda hristiyan olarak yaşamak hakkını İranlılara kabul ettirmişlerdir. Ermeniler bir günlük bir savaşı kendi istiklalleri için başlangıç addetmektedirler. Esasında bu savaş tamamen dini bir savaştır, ve nitekim 30 yıl sonra İranlılardan sadece dini serbestliklerini kazanmışlardır Yoksa millet olarak istiklâl savaşı değildir. (Halbuki Osmanlıların hâkimiyeti altında yaşayan Ermeniler her zaman dinlerini muhafaza etmişler, Osmanlılar Ermenileri her zaman dinlerinde serbest bırakmışlardır.)

İkinci Devir - (640 - 885) Arapların hakimiyeti altındaki devirdir.

Bu devir içinde yazılmış kitapların çoğu Ermenicedir. Bunların en önemlisi (Armenia history - Arab Period - Armenian under Abbasi) adında 1888'de Fasmer, Richard Richardovich tarafından yazılmış Almanca bir kitaptır. Ayrıca, (Anamian Poghos) adındaki Ermeni tarihcinin yazdığı (Armenian History Arab Period) adlı Ermenice kitaptır. Yine bu devir için 1870'de (Laurent, Joseph) tarafından yazılmış L'Armenie entre Byzance et l'Islam adlı Fransızca kitap vardır.

Üçüncü Devir - (885 - 1045) Bagratuni Dynasty devridir.

160 senelik bu devri Ermeniler kendi başlarına müstakil bir devir gibi telakki etmektedirler. Esasında yine İran, Arap ve Bizans hakimiyeti altında yaşayan Ermeniler bu devirde, hakimiyeti altında yaşadıkları devletlerin zayıf düşmelerinden faydalanarak ufak feodal prenslikler kurarak yaşamışlar, ancak büyük devletlerin hudutları içerisinde kalmışlardır.

Bu devir için yazılan bütün kitaplar Ermenicedir. Hakikate uymayan efsane ve şiirlerle doludur. (Chanashian, Mesrap)'ın yazdığı (Armenia History, Bagratuni Dynasty) adlı kitap Ermenicedir. Bu devir için yazılmış Ermenice kitaplardan (Hovhannes VI Drashanakertets)'in 1841'de yazdığı (Bagratuni Dynasty) adlı kitap Fransızcaya tercüme edilmiştir. Yine bu devir için (Aristakes Lastivertts)'in Rusça yazdığı kitap (Karen Yüzbaşian) tarafından (Recit des malheurs de la nation Armenienne) adıyla Fransızcaya tercüme edilmiştir.

Dördüncü Devir - Türk Mongol hakimiyeti altındaki devirdir. (1045-1522)

Bu devir için yine en tanınmış eser (Aristakes Lastivertts)'in Rusça yazdığı ve Fransızcaya tercüme edilmiş bulunan (Armenia History, Turkish Mongol Domination adlı kitaptır. Bu arada (Grigor Akanets Kahamay)'ın yazdığı (Turkish-Mongol Domination) adlı kitabında 1080-1375 tarihleri arasındaki bir devir için (Armenian Kingdom)'dan bahsetmektedir. Bu kısmın Fransızcaya tercümesi yapılmıştır. Yine bu devir için (Laurent Joseph) 1971'de (Etude d'histoire Armenienne) adı ile Fransızca bir kitap yazmıştır. Bu kitapta 1870-1955 arasındaki devirden de söz edilmektedir.

Beşinci Devir - (1522-1800) arasında: Yine İranlıların hakimiyeti.

İranlılarla yapılan savaşlardan söz edilmektedir. Bir çok kitap mevcuttur. Bunların arasında 1721-1736 devresini kaplayan (Histoire des guerres des années 1721-1736) adlı Fransızca kitap İran Şahı Nadir Şahla yapılan savaşları anlatır.

Altıncı Devir - (1801-1900) Rus, İran ve Osmanlıların hakimiyeti altındaki devirdir. (Armenian question) adile bir çok kitap mevcuttur.

Bu devirde (Armenian question) İngiltere ve Rusya'nın karşılıklı çıkarlarını dile getiren birçok kitap ve makale yayınlanmıştır. Bu arada (Armenian Massacres) 1894-1896 tarihlerindeki olayları abarmaktadır. (Armenian Massacres) başlığı altında Ermenice yazılmış (40)a yakın kitap mevcuttur. (Armenian Massacres) ikiye ayrılmaktadır. (1894-1896) olayları ve (1915-1923) arası olaylarıdır. 1894-1896 olaylarında Ermenice kitaplar dört büyük olay üzerinde ısrarla durmaktadır. Bu dört olay şunlardır:

1) Halep olayları, 2) Adana olayları, 3) Sason olayları, 4) Palu olayları. Bu dört olay için ayrı ayrı yazılmış Ermenice kitap ve broşürler mevcuttur.

Yedinci Devir (1901-1917) Osmanlı Hakimiyeti altındadır ve Rusya Çarlık İmparatorluğu hakimiyeti altındadır. 1917'de Sovyet Rusya'da Ermenistan kurulmuştur. Bunun dışında kalan Ermenileri nçoğu avrupa ve Amerika'ya hicret etmişlerdir. (Armenian Massacres) başlığı altında yazılmış kitaplar (1915-1923) devresini ele almakta ve özellikle 1915 yılındaki tehcir hareketi abartılmaktadır. Bu devir için yazılan tek yönlü görüşü yansıtan birçok Ermeni kitapları sözde tehcir hareketini dramatik imajlar çizerek, susuz uzun çölleri geçmeye zorlanan çocuk, kadın ve ihtiyarların oluşturduğu Ermenilerin yollarda ne derece perişan bir halde sürüklendiklerini dile getiren efsanevi şiirler, (ballade)'lar yazmışlar ve bunları bazı Fransız şairler destan haline getirmişlerdir. Hiç birisi göç hareketinin sebebini, esasını ve miktarını doğru olarak belirtmemiştir.

II — Ermeniler hiçbir zaman muayyen bir mıntıkada ekseriyette ve (Compact) bir kitle olarak yaşamamışlar daima azınlıkta kalmışlardır.

Ermenilerin yaşadıkları yerlerdeki coğrafi hudutlar sarih olarak gösterilmemiştir. Hudutlar hep hayalidir. Bütün büyük

lûgatlarda Ermenistan denildiği zaman (Trans-caucasien) mın-tıkasından İran ve Türkiye'nin bir kısmından geçerek Meza-potamyaya kadar uzanan hayali bir mıntikanın içerisi gösteril-mektedir.

Gerek Ermeni yazarlar gerekse ermeni yanlısı bazı yazar-lar hiçbir zaman açık olarak ermeni nüfusunu belirtmemişler. Er-meni kilisesinin verdiği rakkamları kendilerine göre abartmış-lardır.

Ermeni tarihçilerinin iddialarına göre, özellikle 1915 yılın-daki Osmanlı İmparatorluğu hudutları içinde yaşayan ermenilerin tehcir hareketi (deportation) ve katliamlar yüzünden ermeni top-luluğu büyük kayıplar vermiştir. Hatta daha ileri gidilerek milyon-larca Ermeninin bu hareketler sonunda yok olduğu ve mecburi göçe sürüklendiği iddia edilmektedir. Bu iddialar o derece ileri götürülmüştür ki, Waşington'da yahudiler tarafından kurulması düşünülen ve (Genocide)i göstermeyi hedef alan bir müzede, ermeniler de bir köşe isteyerek, Osmanlıların ermenilere yaptığı sözde (Genocide) hareketini dünyaya teşhir etmeyi plânlamak-tadırlar.

Bütün bu ermeni iddialarının karşısında hakikat nedir? Ermeni nüfusu tarihte ne kadardı ve 1915 yılından sonra ne kadar kalmıştır?

Ermenilerin muayyen tarihlerdeki nüfusu hakkında birçok kitap mevcuttur. (*) Bu kitaplar ve istatistiki bilgiler ikiye ayrıl-maktadır.

1) Çarlık Rusya'sındaki Ermeniler hakkında bilgiler.

2) 1917'den sonra kurulan Sovyet Ermenistanı hakkındaki bilgiler.

(*) Congress Library — Main Build — Européan Reading room — Slavik room ve Adams Building — Near East section. Ayrıca (The National Archives of the United states) arşivleri.

Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan Ermenilerin (1894-1896) ve (1915-1923) yılları arasında (Massacre) katliama ve tahcire (deportation) uğradıkları ermenilerce iddia edilerek yaygara koparıldığından bu tarihlerdeki bütün dünyadaki ermenilerin nüfusu özellikle Çarlık Rusyası'nda ve Osmanlı İmparatorluğunda o tarihlerde yaşayan ermenilerin nüfuslarını karşılaştırmak hakikati bütün çıplaklığı ile ortaya koyacaktır.

Osmanlı devrinde nüfus sayımı yapılmış ve ermeni nüfusu (Census) açıkça gösterilmiştir. (Matbaayı Amire)'nin bastırıldığı (Salnameyi Devleti Aliyeyi Osmaniye) bugün (Congress Library)'nin (Adams Building)'inde dahi bulunmaktadır.

Burada Ermeni iddialarını çürütebilmek için, Osmanlıların yaptığı nüfus sayımı (Census)'lere dayanan Salnamelere ve Türk Arşivlerine veya Türk yazarlarına değil bizzat Ermeni ve Batı yazarlarının (Census)'lerini ortaya koyarak karşılaştırma yapmaya çalışacağız.

Önce Rusya'da ve Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan Ermenilerin nüfusu üzerinde duralım:

Sovyet Rusya'da yazılan ve en son istatistiklere göre, (1981 yılında Moskova'da basılan Devlet İstatistik kitabında) (ek 1), Ermenistan Cumhuriyetindeki ermenilerin adedi (1940) da (1.320.000) ve (1981) de ise (3.119.000) dir. Görüldüğü gibi 40 senede bir misli artmış bulunmaktadır.

1912 veya 1913 yıllarındaki ermenilerin nüfusunu araştırırken o zamanki Rus İmparatorluğu nüfus istatistikleri toplu olmayıp ayrı ayrı mahallerdeki nüfus yıllıkları veya bu hususta yazılan kitaplara bakmak gerekmektedir. Bu kitapların hemen hemen hepsi Rusçadır (*).

(*) (1824 - 1916) tarihleri arasındaki Rus İmparatorluğu devrindeki ermenilerin nüfusu hakkında (Iatsunskii V.K.)'nin 1957 de yazdığı (Izmenenia Vrozme schenü) adındaki kitabında ermenilerin genel nüfusu yazılıdır. Genel nüfus derken sadece Rus İmparatorluğundaki hudutlar içerisindeki ermenilerin nüfusu ele alınmıştır. Ayrıca 1897 de yazılmış olan (Pervaia Vseobshchegava prejisi nesolenian Rossikai imjeni) adlı kitapta genel nüfus mevcuttur.

Derinliğine araştırma yapmak için Batum, Erivan, ve Bakû'nun (Year book)ları veya (Calendar)ları (Oblasti)leri tetkik edilirse bu mıntıkadaki ermenilerin ayrı ayrı yerlerdeki nüfusu bulunabilir.

Rus İmparatorluğundaki ermeni nüfusu ile karşılaştırma yapabilmek için Sovyet Rusya'nın istatistik idaresinin Moskova'da 1963 yılında yayınladığı (Sovyet Ermenistanı) (Armenians-kaya CCP) resmi istatistik kitabında 1913 yılında Sovyet Rusya'daki toplam Ermenilerin adedi verilmektedir. (ek: No. 2)

1913'de	1.000.100
1926'da	881.290
1939'da	1.282.338
1962'de	1.957.800

Bu adetlere sadece (Transcaucasien) deki ermeniler dahildir. Anadolu'daki ermeniler dahil değildir.

Görülüyor ki 1913 yılında bir milyon olan Rus İmparatorluğunda (Transcaucasien) deki ermeni nüfusu 1926'da azalmış ve 881.290 olmuştur. Bu azalmanın sebebi neye bağlanmaktadır? İleride göreceğimiz gibi Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan ermenilerin 1913'deki adedi ile 1916'daki adedi arasındaki azalma farkı ile Rus Çarlığında yaşayan ermenilerin azalması arasında büyük bir fark yoktur. İleride birçok kaynakları karşılaştırarak göreceğimiz gibi Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan ermenilerin bu devrede azalma adedi, Rus Çarlığında yaşayan ermenilerin azalma farkından daha da azdır. Akla bir soru gelmektedir. Acaba Ermeni ve bazı batılı yazarların iddia ettikleri gibi bu azalma Osmanlılar tarafından yapılan katliam ve tehcir hareketine dayandı ise, aynı şekilde Rus Çarlığında yaşayan ermenilerde mi katliam ve tehcir hareketine uğramışlardır? O halde neden onlar da azalmıştır.

— A. I. Gozulov'un 1941 de yazdığı (Mesinye prepisi nasetéma de revolutsi) adlı kitabında 1917 Sovyet ihtilaline kadar olan devredeki ermenilerin nüfusu belirtilmektedir.

— (Statisticheski Tablitsi) de de genel nüfus olarak Rus İmparatorluğundaki ermenilerin nüfusu mevcuttur.

Hakikatte her iki tarafta da 1913 ile 1916 arasındaki aded farkı katliam veya tehcirden değil, sadece birinci dünya savaşının korkusu ile ermenilerin Avrupa ve Amerika'ya göç edip kaçmalarındandır. Bunu ileride ayrıntıları ile inceleyeceğiz.

Ermeni tarihçisi Apelyan'a göre (Transcaucasien)deki ermeni nüfusu şudur:

Gürcüstandaki ermeniler:

1913'de	351.800
1916'da	454.500
1923-1922'de	264.100
1926'da	307.900

Yine Apelyan'a göre, Tifliste Ermeniler:

1897'de	160.000
1914'de	194.000 (Savaştan önce)
1923'de	234.000
1939'da	519.000

Apelyan'a göre 1913'de Sovyet Ermenistanı bugünkü hudutları dahilinde bulunan ermeniler 1 milyon idi. Sovyet Ermenistanında ilk sayım 26 Aralık 1917'de yapıldı. Bu sayıma göre nüfus 881.000'dir.

Profesör Stanford Shaw'un kitabında (The Ottoman Census system and population) (Population Statistic of the Ottoman Empire 1885-1914 by religion Community) kısmında:

— Genel istatistik olarak (Armenia Statistics) adlı (Kentronakar Vila-kagrahan)ın yazdığı kitap Rusya'da ve Sovyet hudutları içindeki Ermenistanda yaşayanları göstermektedir.

— (Shopen I) in (Alfavitnyi spisak maselnykl mest Erivanskoï Gubernini 1912) adlı kitabında Erivan'ın 1912'deki ermeni nüfusu vardır.

— Ayrıca Bakü'daki ermeniler için (Svedeni po Bakunskoi Gubeni Baku) 1911'deki ermeni nüfusu vardır.)

	1885	1897	1906	1914
Müslümanlar:	12.585.950	14.111.945	15.518.478	15.044.846
Gregorien ermeniler:	988.887	1.042.374	1.050.374	—
Katolik ermeniler:	150.166	120.479	90.050	67.838

Burada görüldüğü gibi, Osmanlı İmparatorluğu içinde ermenilerin bulunduğu bütün mıntikalarda ermenilerin azınlıkta oldukları 1914 yılında, savaştan önceki devrelerde açıkça gözükmektedir.

Londra'da 1981 yılında en son çıkan (X) (Middle Eastern Studies) nin 17 nci kısmında (85-106) sayfelerinde (Population) **Statistics of the Ottoman Empire 1914 and 1919** başlıklı Meir Zamir imzası ile bir etüd yayınlanmıştır. (ek No: 3.) Bu 22 sayifelik (etude)de Osmanlı İmparatorluğunun vilayet ve kazalarındaki müslim ve gayri müslimlerin adedi ayrıntılı olarak gösterilmektedir. İstatistikler Osmanlı İmparatorluğunun resmi istatistikleri ile İngiltere (Foreign Office) in bir çok diğer kaynaklardan alıp analiz yaparak yayınladığı belgelere dayanmaktadır. (Meir Zamir) yazısının başında; Profesör Shaw'un kitabında, Osmanlıların yaptıkları nüfus sayımının en inanılır bir şekilde olduğunu ifade ettiğini, esasında Osmanlıların verdiği rakamlarla İngilizlerin Foreign office rakamları arasında farklar bulunduğunu, özellikle birinci dünya savaşından sonra bazı gayri müslimlerin politik hak iddia etmeleri üzerine yapılan (Census)lerin daha dikkatle incelenmesinde fayda olduğunu yazmaktadır.

M. Zamir'e göre: «Nisan 1919'da Osmanlı İmparatorluğunun Dışişleri Bakanlığının İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserine verdiği dökümanda, gayri müslimlerin gösterilen rakkamları politik sebeplere dayanmaktadır. Ve (Cuinet) nin (X) (Turquie d'Asie de 1892) (ek No: 4.) ve Fransızların (livre Jaune 1897) ve Osmanlıların 1914'den itibaren çıkardıkları resmi istatistikler

bazı eksiklikleri ihtiva etmektedir. Nitekim bu rakkamlardan Yunan ve ermenilerin 1914'de yer değişiklikleri nazarı itibare alınmamıştır. Buna rağmen 1914'deki Osmanlı istatistikleri en iyi istatistiklerdir».

Yine M. Zamir'e göre; «1919'da Foreign Office'in (Geographical section)in hazırladığı rakkamlarda esas olarak alınabilir.

1914 Osmanlı rakkamlarına ilaveten 1917'deki Osmanlı rakkamları yanında Yunan veya ermeni dini liderlerinin kaynaklarından yararlanmaktadır.»

«Esas itibarile Paris'teki Barış konferansında Amerikan delegasyonunun bir üyesi olan Profesör (D. Magie) nin 1919'da hazırladığı (Population of Asiatic Turkey at the cutbreak of the Waur (X) kitabında verdiği rakkamları İngilizler (strictly impartial) addetmektedirler ve esas olarak bu rakamları kullanmaktadır.»

Yine M. Zamir'e göre: «1914'den 1919'a kadar olan Osmanlı ve İngiliz rakkamlarını karşılaştırsak değişik rakkamlar gözükmektedir. Özellikle İzmir'deki Yunan cemaati ile doğu vilayetlerindeki ermeni cemaatinin rakkamları Osmanlıların verdiği rakkamlarda az gösterilmiştir. Özellikle (Van, Bitlis, Elazığ, Diyarbakır, Erzurum ve Maraş) daki ermenilerin adedi İngiliz istatistiklerinde % 62 fazla gösterilmiştir».

Meir Zamir'e göre, «Osmanlıların gayrı müslimleri az göstermesinin sebebi şu nedenlere bağlanabilir. 1908 yılında gayrı müslimlere askerlik yapmak mecburiyeti konulmuştur. Bu mecburiyetten kaçmak için bazı gayrı müslimler nüfus sayımından kaçmışlardır. Halbuki müslümanların adedi üzerinde Osmanlıların verdiği rakkamlarla İngilizlerin verdiği rakkamlar hemen hemen aynıdır.» Meir Zamir'in verdiği rakkamları tetkik edersek:

	Müslümanlar	Ermeniler	Diğerleri ile birlik toplamı
Diyarbakır	492.101	73.226	619.825
Erzurum	673.297	136.618	815.432
Bitlis	309.999	119.132	437.479
Mamuratülaziz	446.379	87.864	538.227
Van	179.380	67.792	259.141
Maraş	152.645	38.433	192.555
Toplam	2.253.801	523.065	

Bu rakamlar 1914 yılı rakkamlarıdır. Müslümanların her yerde fazla oldukları görülmektedir. Bu rakamlar Osmanlı rakkamlarına uymaktadır. İngilizlere göre ermenilerin adedi 847.000'dir.

Zamir burada bir hakikati söylemekten kaçmamıştır. En kalabalık ermeni topluluğu olduğu iddia edilen bu altı mahalde İngilizlerin dinî liderlerin (kilisenin) verdiği rakkamlara dayanarak yaptıkları istatistikleri dahi kabul etsek (2.253.801) olan müslümanlar İngilizlerin (847.000) dedikleri ermenilerden 1.406.801 daha fazladır. Zamirin bir noktada hakkı vardır. 1908 yılında gayri müslimlere de askerlik yapma mükellefiyeti kabul edildiği için bazı ermeni erkekler nüfus sayımından kaçmışlardır. Ama buna mukabil bazı müslümanların da dini düşüncelerle eşlerini ve kız çocuklarını nüfus sayımında yazdırmamış oldukları birçok batı tarihçiler tarafından kabul edilmektedir. O halde sdaece İstanbul'daki ermeni patrikhanesinin veya bazı batı devletlerinin konsolosluklarının verdiği rakkamları esas alan İngiliz rakkamları da en çok ermeni topluluğu bulunduğu iddia edilen bu altı mahalde dahi müslümanlar ermenilere nazaran dört beş li fazladır. Ermeniler Osmanlı İmparatorluğunda her zaman ekalilyette kalmışlar ve (compact) bir ekseriyet olarak ortaya çıkmamışlardır.

Şimdi yine (Meir Zamir)'e göre kitabının (102) nci sahifesinde gösterdiği 1919 yılı rakkamlarını tetkik edelim:

	Müslümanlar	Ermeniler	Diğerleri ile birlikte toplam
Diyarbakır :	400.000	82.000	560.000
Bitlis :	261.000	185.000	465.000
Erzurum :	540.000	205.000	760.000
Mamuratülaziz :	480.000	130.000	612.000
Van :	259.000	190.000	582.000
Maraş :	146.000	55.000	210.000
	2.232.000	902.000	

Meir Zamir (etude) ünün en sonunda 1919 yılındaki rakkamların bir tablosunu çıkarmıştır. Bu tabloya göre 1919'da Osmanlı İmparatorluğundaki bütün müslümanların adedi 10.076.750'dir. Bunu dinî tarikatlara ayırmış ve şöyle bir rakkam vermiştir:

Türkler :	994.000	
Araplar :	1.014.000	
Şiiiler :	1.519.000	Ermeniler : 1.604.000
Aleviler :	128.000	(Dinî tarikatlara ayırmak yanlıştır. Zamir'in yanıldığı nokta,
Maruniler :	433.000	Türklerin çoğu sünnidir.)
Kürtler :	1.194.000	
Sünniler :	1.162.800	
Yezidiler :	32.000	
Geldaniler :	108.000	
Dürziler :	146.000	
	10.076.800	

Diğerleri ile umumi toplam 21.538.918 demektedir. (1914) ile (1919) rakkamlarını karşılaştırırsak:

Ermeniler (5 Vilayet ve bir kazada)

1914'de Osmanlılara göre :	523.065
İngilizlere göre :	847.000 dir.
1919'da Zamir' egöre :	902.000 dir.
hatta genel tablosunda :	1.604.000 dir.

Şu halde 1915'de tehcir hareketi dolayısıyla eksildikleri iddia edilen bu altı mahaldeki ermeniler eksilmemişlerdir. Londra'da 1864 yılından beri yayınlanmakta olan ve en son 1979/1980'de yayınlanan «the statesman's year book»un «Turkey Population» kısmında:

1913 yılığında (sahife 1306) da Anadolu'da yaşayan müslümanlar ile ermenilerin adedi:

Anadoludaki **ermeniler** : 576.200

İngilizlerin (Turkish Armenia) dedikleri vilayetlerdeki ermeniler : : 480.700

Toplam : 1.056.900

Müslümanlar : 7.179.900

Turkish Armenia vilayetlerindeki müslümanlar : 1.795.800

Toplam : 8.975.700

Diğer hıristiyanlar : 165.200

Yahudiler : 30.700

1914 yılığında (sahife 1348) de de aynı rakkamlar verilmektedir. Yalnız diğer hıristiyanlar 165.200 yerine 972.300 ve yahudiler de 30.700 yerine 184.600 gösterilmiştir.

1915 Yılığında (sahife 1396) aynı rakkamlar verilmiştir.

1916 yılığında (sahife 1407) aynı rakkamlar verilmiştir.

1917 yılığında (sahife 1349) aynı rakkamlar verilmiştir. Sadece diğer hıristiyanlar değişmektedir.

Her halde harp dolayısıyla nüfus sayımı yapılmadığından rakkamlar değişmemiştir. Fakat muhakkak olan birşey varsa resmi istatistik kitabında 1913 ile 1917 rakkamları arasında fark

gösterilmemiştir. Şimdi de Çarlık Rusyasında yaşayan Ermenilerin adedini görelim:

1913'de : 1.000.100 dür.

1926'da : 881.290 dir. (Sovyet Rusya)

Bu günkü Sovyet Rusyasında Ermenistan denilen (Transcaucasien) de özellikle Erivan'daki Ermeniler 1913'de 600.000 kadardı. Çarlık Rusyasının diğer kısımlarında yaşayan Ermeniler ise sadece bir Ermeni (secte)'i olarak ayrılmakta ve ermenice dahi bilmemektedirler.

Sovyet Rusya resmi istatistiklerine göre Sovyet Ermenistanındaki Ermeniler:

1939'da : 1.282.338

1940'da : 1.320.000

1962'de : 1.957.800

1970'de : 2.492.000

1981'de : 3.119.000 (en son istatistiklerdir. Bu şekilde

1913'deki Rusya'daki Ermeniler ile 1981'deki Sovyet Ermenilerinin adedi karşılaştırılacak olursa 70 senede üç misli arttığı görülür. Esas itibarıyla 1913'de 1.000.100 olan Ermenilerin 1926'da 881.290'a düşmüş olması aynı şekilde Anadolu'daki Ermenilerin de azalma sebebini izah etmektedir. Bu azalmanın tehcir ile bir ilgisi yoktur. Sadece Birinci Dünya Savaşından kaçan Ermenilerin Avrupa ve Amerika'ya hicret etmiş olmalarındandır. Aynı şekilde Anadolu'daki Ermeniler de Birinci Dünya Savaşı yüzünden başka ülkelere hicret etmişlerdir.

Profesör Stanford Shaw kitabında*) Ermenileri Gregorian ve Katolik Ermeniler diye ayırmaktadır:

(*) Stanford Shaw - «the Ottoman Census systems and population (1831 - 1914).

1906'da Anadolu'da Gregorian Ermeniler	: 1.050.513
Katolik Ermeniler	: 90.050
	<hr/>
	Toplam : 1.140.563
1914'de Anadolu'da Gregorian Ermeniler	: 1.161.169
Katolik Ermeniler	: 67.838
	<hr/>
	Toplam : 1.229.007

olarak gösterilmiştir.

Şu halde İngilizlerin yıllığındaki,

1914 rakkamlarında ... : 1056.900

Stanford Shaw'un

1914 rakkamlarında ... : 1.229.007

Bu 150.000 kadar fark İngilizlerin Armenia dedikleri beş vilâyetin dışında kalan Ermenilerin adedi olsa gerektir. İngiliz yıllığında 1916 rakkamları değişmemiştir. Meir Zamir'e göre 1919'da beş vilâyetteki Ermenilerin adedi 902.000'dir.

1914 ile 1919 rakkamları arasındaki fark 154.900'dür.

1913'deki Rus Çarlığındaki Ermeniler 1.000.100'dür.

1926'daki Sovyet Rusyadaki Ermeniler 881.290'dır. Aradaki fark 118.810'dır.

Şu halde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki azalma 154.000, Sovyet Rusya'daki azalma 118.810'dur. Kaldı ki 1919'dan 1926'ya kadar 7 senelik çoğalma payı da eklenirse Sovyet Rusya'daki Ermenilerin azalması Osmanlı Devleti'ndeki o devre için azalmadan farksızdır. Demek ki Osmanlı Devletinde bu azalma tehirden değil aynen Sovyet Rusya'da olduğu gibi bu azalma Birinci Dünya Savaşından dolayı Ermenilerin başka ülkelere hicret etmesinden ileri gelmiştir.

Vital Cuinet (*) 1895 yılındaki Ermenilerin nüfusunun 1884 yılındaki (geographie universelle) deki rakamlara dayanarak yazmıştır.

Ermenilerin toplu olarak buldukları iddia edilen Erzurum, Sivas, Van, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Adana Vilâyetlerinde bulunan Gregorian, Katolik ve Protestan Ermenilerin toplamı olarak 810.285, bu vilâyetteki müslümanların toplamı 3.635.086 olarak gösterilmiştir.

Diğer vilâyetlerde oturan Ermenilerin adedinin 283.064 ve Müslümanların adedinin de: 4.426.525 olarak göstermekte ve özet olarak : (1895) de

Ermeni vilâyetleri denilen yerlerde:

Ermeniler	Müslümanlar
810.285	3.635.086

İstanbul ve diğer vilkyetlerde :

Ermeniler	Müslümanlar
283.064	4.426.525

Suriye, Filistin ve Adalarda :

Ermeniler	Müslümanlar
59.018	4.068.646
1.152.367	12.130.257 Genel Toplam

Görülüyor ki her devirde ve her yerde Müslümanlar Ermenilerden daha fazla bulunmaktadır.

(*) Vital Cuinet - (la Turquie d'Asie).

Profesör D. Magie; Paris'teki barış konferansında Amerikan delegasyonunun bir üyesidir. 1919 yılında yazdığı kitabında (**) Osmanlı İmparatorluğunda özellikle Birinci Dünya Savaşı sonrası rakkamlarını vermektedir. Prof. D. Magie kitabının başında nüfus sayımını verirken ne gibi noktalara dayandığını yazmaktadır. Müslümanların nüfus sayımı askerlik yaptıkları için listesi mevcuttur. 1908'den önce sadece Müslümanlar askerlik yaparlardı. Müslüman kadınlar ise ayrı bir listede bulunmakta idi Ekseri Müslüman ailelerinde bir kısmı kadınlar bu listeye yazılmamışlardır, dini sebeplere göre kadınlar namahremdir ve haremden kaç kadın olduğu belli değildir. O bakımdan Müslümanların rakkamları da gerçekten az görünmektedir.

Gayri müslimlere gelince; 1908'e kadar askere alınmadıklarından sadece bir vergi vermekle mükellef tutulduklarından bunların da vergi kaçırma bahanesile nüfus sayımında eksik yazıldıkları mümkündür. Esasen dinî şahıslar bu vergilerden muaf tutulmakta idi. 1909'da askerlik mükellefiyeti gayri müslimlere de konulduğundan bunlarda da liste tutulmak yoluna gidilmiştir.

Rakkamlar verilirken üç esasa dikkat edilebilir:

- 1— Osmanlı Devletinin resmi kayıtlarına göre verilen rakkamlar.
- 2— Gayri müslimlerin dini liderlerinin verdiği rakkamlar.
- 3— Bazı istatistiki bilgi yazan yazarların rakkamları.

1— **Osmanlı Devletinin resmi rakkamları :**

Türk arşivlerinde mevcuttur. (salnameler, yıllık bültenler, Maliye Nezaretinin yıllıkları v.s.) Ayrıca vilâ-

(**) David Magis - (The population of Asiatic Turkey at the outbreak of the war) 1919... National Archives Washington D.C. microfilm M 1107 roll 46 (el.: No. 5).

yet (almanac)larından bulunabilir. Ekseri (kaza)lar seviyesinde yazılmıştır. (Salnameler Congress library de ve New York Public Library'de mevcuttur).

2— Dini liderlerin verdiği rakkamlar :

Bunlar Ortodoks Yunan, Ermeni Patrikhanesi, diğer Hıristiyan liderlerin verdiği rakkamlardır. İstanbul'da eski Ermeni Patriği olan (Malachari Ormanian)ın (The Church of Armenia) adlı eserinde (Londra 1919) rakkamlar vermiştir. Profesör Magie kitabında «bu rakkamların tam doğru olduğu söylenemez» demektedir.

Ermeni Patrikhanesinin verdiği rakkamlar :

(Marel Kart) 1913'de Paris'te bastırıldığı «la question Armenienne à la lumiere des documents» adlı kitabında özellikle Erzurum, Van, Bitlis, Mamretülaziz, Diyarbakır ve Sivas'daki Ermenilerin 1912'deki adedini vermektedir.

Aynı rakkamlar Londra'da 1916'da basılan (**Lord Bryce**)ın (Report on the treatment of Armenians in the Ottoman Empire) adlı kitabının (661) nci sahifesinde yayınlanmıştır.

Fransız (Cuinet) de bu rakkamlara dayanmıştır.

Ermeni Patrikhanesine göre Ermeni vilâyetleri addedilen vilâyetlerdeki Ermenilerin toplamı (1.018.000) dir. Tarih tam kat'i olmamakla beraber (1910) yılı olduğu tahmin edilmektedir. **Ormanian**'a göre, 1912'de toplam (984.200) dür. Bu rakkam ya-
kın bir ihtimalle doğrudur.

3— Bazı yazarların verdiği rakkamlar:

Fransız (Cuinet)'nin rakkamları :

Bütün dünyada Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayri müslimlerin adedi hakkında görüşülürken daima M. Cuinet'nin rak-

kamları öne sürülür. Ancak bu rakkamların neye dayandığını M. Ouinet söylememiştir. Kitabın başında (Salnameilere dayandığını ifade etmişse de bu rakkamlar (incomplete) ve hakikatten uzaktır. Paris'te 1892'de bastırıldığı (la Turquie d'Asie) adlı 4 ciltlik kitabında M. Cuinet Osmanlı İmparatorluğunda 1886 senesinde yapılan ilk nüfus sayımı üzerine dayandığını ima etmektedir. Rus Generali (Velony) nin yaptığı bir (étude)'e dayanarak M. Cuinet 1880'e nazaran 1886'daki Ermeni adedini % 10 ilâvesile yazmıştır. M. Cuinet'nin verdiği rakkamlar 1901'de basılan (Die Bevölkerung der ende XI) adlı kitabının 135'nci sahifesinde Dr. Suzan tenkit etmekte ve M. Cuinet'nin rakkamlarının doğruluğuna inanmadığını söylemektedir. Zira 1886'da yapılan nüfus sayımı Osmanlı İmparatorluğunda sadece kadın ve erkek nüfusu olarak ayrılmış ve dinî (secte)ler ayrılmamıştır. M. Cuinet rakamlarını kendi seçtiği ve ismini söylemediği bazı kaynaklardan almıştır, denilmektedir.

Yine M. Ouinet'inin tahminen verdiği rakkamlar üzerine yayınlanmış bir (étude) de 1917'de Londra'da basılan (Fortrihtly Rewiev) da çıkan (Ismail Kemal Bey) in (étude) ünde (sahife 494-509) Birinci Dünya Savaşı öncesi Ermenilerin Anadolu'daki toplam adedini (760.000) göstermektedir.

4 — **Dr. James Barton**un verdiği rakkamlarda da bir çok yanlışlıkların bulunduğunu Profesör D. Magie yazmaktadır.

5 — Dr. Ruppın'ın Berlin'de 1917'de bastırıldığı (Suriye üzerine çalışmalar) da verdiği rakkamlarda da büyük yanlışlıklar vardır. Bunlar o zamanki Ziraat Bakanlığının yarı resmi kaynaklarına dayanmaktadır. Fransızların (Bulletin annuel de Statistique) de 1911'de verdiği çok eski rakkamları tekrar etmektedir.

6 — Fransızların Van'daki eski konsolosu **M. Zarzecki**, altı Ermeni vilâyetindeki Ermenilerin (la question Kurdo - Armenienne) (Revue de Paris 1914) adlı yazdığı makaleler Fransız Hükümetinin bastırıldığı (livre jaune) a esas olmuştur. Prof. D. Magie'ye göre bu rakkamlarda da tarih hatası vardır ve tamamen yanlıştır. (D. Magie sahife 31).

Böylece Prof. D. Magie, birçok yazarların bu konuda verdiği rakamların doğru olmadığını söylemektedir.

Doğru rakkam hangisidir? Bizce yine Profesör Stanford Shaw'ın haklı olarak dayandığı Türk rakkamlarıdır. (Salnameler)dir.

Prof. D. Magie Osmanlı İmparatorluğu'ndaki nüfus üzerinde muhtelif kaynaklarca verilen rakkamları vilayet vilayet karşılaştırmıştır. Bir örnek olarak **Adana'yı ele alalım:**

İngiliz Konsolosunun 1891'de verdiği ve 1892'de (Population in Asiatic Turkey) adile basılan raporunda bütün Adana vilayeti toplam nüfusu (371.171) ve bunun içinde Ermeniler (42.402) olarak gösterilmiştir. Bu rakkam İngiliz istatistiklerine esas olarak alınmıştır.

Diğer rakkamları gözden geçirirsek :

M. Cuinet (Fransız) Adana'nın toplam nüfusunu 403.439 vermiştir. Bunun içinde Ermeniler 97.450'dir. (annuaire Oriental 1912) (Fransız) Adana'nın nüfusunu 400.000 olarak vermiştir. Bunun içinde Ermeni diye ayırmamış, Yunan, Suriyeli, Ermeni ve diğerleri olarak (215.000) demiştir.

Osmanian (Ermeni tarihçi) toplam Adana'nın nüfusunu vermiştir. Ermenileri 79.600 olarak göstermiştir.

J. Barton (Amerikalı) toplam nüfusu 500.000 demiştir. Bunun içinde Ermenileri 71.000 göstermiştir.

Rippin (Alman) sadece genel toplamı 400.000 göstermiştir.

— Vital Cuinet - (Turquie d'Asie de 1895).

— Prof. D. Magie - (Population of Asiatic Turkey at the outbreak of the War) 1919.

Bulletin de Statistique 1911 (Fransız) sadece genel toplamı 493.528 göstermiştir.

Görülüyor ki Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki Ermeni nüfusunu gösteren yabancı yazarlar nüfus üzerinde yanlış de-ğillerdir.

Magie'ye göre; bu nüfusa % 5 ilave edilerek yazılmamış olanları da katarak Adana'nın toplam nüfusu (520.000) dir.

Magie, kitabının 40 ncı sahifesinde Fransızların yayınladığı (Annuaire Oriental) in, «özellikle Müslüman halkı az göstermek temayülünde olduğu ve Hristiyanların adedini lüzumundan fazla abarttığı muhakkaktır» demiştir, ve **Magie'ye göre,** meselâ Adana Vilayeti Birinci Dünya Savaşından önce:

Müslümanlar	Yunanlılar	Ermeniler
400.000	35.000	75.000
Diğer Hristiyanlar	Toplam	
10.000	520.000	

Böylece Ermeniler bu vilayette % 14,5'dir. Görülüyor ki Magie doğruya en yakın rakkamı vermiştir. Bu rakkam Türk (Salname) lerindeki rakkamlara yakındır.

Yabancılar tarafından Ermeinistan diye adlandırılan vilayet-lerdeki (Bitlis, Diyarbakır, Erzurum, Mamuratülaziz (Elazığ), Van vilayetleri ile Maraş sancağının nüfusunu görelim:

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDAN ÖNCE

BİTLİS

	Müslümanlar	Ermeniler	Diğerlerine Genel nüfus
Cuinet (Fransız)	254.000	131.390	398.625
Ormanian (Ermeni Tarihçi)	—	196.000	—
Ermeni Kilisesi	—	180.000	—
İngiliz Konsolosu raporu (1901)	254.000	146.000	400.000
General Harbord raporu	—	—	382.000
Dr. Barton (Amerikalı)	221.785	159.725	398.700
Ruppin (Alman)	—	—	600.000
Prof. David Magie	261.000	185.000	465.000
	% 56,1	% 39,8	

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDAN ÖNCE

DIYARBAKIR (Siverek, Mardin, Ergani, Maden)

	Müslümanlar	Ermeniler	Diğerlerle Genel nüfus
Cuinet V. (Fransız)	328.644	79.129	471.446
Prov. Almanac 1905	375.528	48.225	470.756
Annuaire Oriental 1912	438.900	182.450	600.220
General Harbord	—	—	296.000
Ormanian ve Ermeni Kilisesi	—	105.000	—
Dr. Barton (Amerikalı)	458.000	75.000	471.500
Bulletin de statistique	—	—	554.630
Ruppin (Alman)	—	—	600.000
Prof. David Magie	230.000	82.000	560.000
	% 41,1	% 14,6	dir

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDAN ÖNCE

MAMURATÜLAZİZ (Harput, Malatya, Dersim)
(Elazığ)

	Müslümanlar	Ermeniler	Diğerlerle Genel nüfus
Cuinet (Fransız)	404.946	69.718	575.314
Prov. Almanac 1907	404.255	79.846	486.909
Annuaire Oriental 1912	403.378	86.741	490.120
General Harbord			450.000
Ormanian Ermeni Tarihçi	—	131.200	—
Ermeni Kilisesi	—	168.000	—
Dr. Barton (Amerikalı)	473.141	99.066	575.200
Bulletin de Statistique 1911	—	—	512.390
Ruppin (Alman)	—	—	490.000
Prof. David Magie	480.000	130.000	612.000
	% 78,5	% 21,2	dir

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDAN ÖNCE

ERZURUM (Erzincan, Bayazıd, Klinus)

	Müslümanlar	Ermeniler	Diğerlerle Genel nüfus
Cuinet k. (Fransız)	490.783	134.867	644.803
Prov. Almanac 1894	514.450	121.828	639.704
Annuaire Oriental 1912	510.902	—	647.010
General Harbord			630.000
Ormanian Ermeni Tarihçi	—	203.400	—
Ermeni Kilisesi	400.000	215.000	645.000
Dr. Barton (Amerikalı)	440.500	106.800	554.000
Ruppın (Alman)	—	—	647.000
Prof. David Magie	613.000	205.000	760.000
	% 75	% 27	dir

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDAN ÖNCE

VAN (ve Hakkari)

	Müslümanlar	Ermeniler	Diğerlerle Genel nüfus
Cuinet (Fransız)	241.000	80.000	430.000
Prov. Almanac 1897	206.634	101.536	308.170
Annuaire Oriental	—	180.000	450.000
General Harbord			350.000
Ermeni Kilisesi ve Ormanian	—	192.000	—
Bulletin de Statistique 1911	—	—	308.135
Dr. Barton (Amerikalı)	160.000	150.000	410.000
Prof. David Magie	259.000	190.000	582.000
	% 44	% 32,7	dir

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDAN ÖNCE

MARAŞ (Kazası)

	Müslümanlar	Ermeniler	Diğerleriyle Genel nüfus
Cuinet (Fransız)	137.608	13.119	179.853
Prov. Almanac 1908	138.311	33.724	175.264
Annuaire Oriental 1912	—	—	164.882
General Harbord			170.000
Ormanian	—	65.500	
Prof David Magie	154.000	55.000	210.000
	% 69,4	% 26,3	dir

Böylece görülüyor ki en çok abartılan rakkamlarda bile Ermenistan olarak adlandırılan 6 vilayetteki Ermenilerin toplamı (Bir milyonu) dahi bulmamaktadır. Ermeniler her yerde Müslümanlardan daha azdır.

16 Ekim 1919'da (Yakın Doğudaki durum) hakkında Amerika Birleşik Devletleri ordusundan General J. Harbord'un Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanına yazdığı (Ermenistan'a gönderilen askerî misyonun raporu) olarak bilinen rapora gelince:

Bu misyona katılanlar 1919'da önce İstanbul'a gelmişler, oradan trenle Adana'ya, Akdeniz'e inmişler, Tarsus, Mersin, Halep, Mardin, oradan Diyarbakır, Harput, Malatya, Sivas, Erzinçan, Erzurum, Kars, Erivan, Tiflis, Bakü ve Batum'a gitmişlerdir. Ayrıca Ermeni kilisesi (Eşmiyazin) de (Kevork)'u da ziyaret etmişlerdir.

General J. Harbord'un raporunda (*);

- a) Ermenistan'ın tarihi, 1919'daki durumu,
- b) Siyasi durumun düzeltilmesi için yapılan telkinler,
- c) Bir (mandat) altına alınıp alınmaması yolundaki fikirler mevcuttur.

Raporda; Ermeni tarihinin V'nci asırda başladığı kaydedilmektedir, ve Ararat (Ağrı) dağı civarında birleştikleri söylenmektedir. Karadeniz'den, Hazar denizi ve Akdeniz'e kadar uzandığı yazılmakta, Avrupa'da Yunanlılardan ve Roma'dan sonra en eski bir tarihe sahiptir, denilmektedir. Buna hukuki mesned olarak da Ermenilerin kurdukları kilisenin (301. A.D.) 4'üncü asır başında kurulduğu gösterilmektedir.

(*) Report of the American Military Mission to Armenia by Gen. James G. Harbord - the library of Congress D.S. 195-U.S. (1920).

Bu rapor Ermeni tesiri altında kalınarak hazırlanmıştır. Nitekim ileride göreceğimiz gibi (deportation)'u aynen bu işi abartan Ermeni şairlerin (ballade) larından esinlenmişler, adeta onları terennüm etmişlerdir.

Raporu yazarların tarihi bilgide yanıldığı nokta Ermeni kilisesinin kurulması bir Ermeni devletinin kurulması demek değildir. Özgür bir devlet olarak krallık ettiği söylenen Kral Leon VI sadece ufak feodal bir prensti. Bunun gibi, yüzlerce, binlerce feodal prenslikler her tarafta mevcuttur. Onun için Ermenilerin tarihte özgür bir devlet olduğu söylenemez. General Harbord raporunun Ermeni tarihini yazdığı kısmında en doğru söylediği nokta 1877'de sona eren Türk-Rus harbinden sonra İngilizlerin Rusya'ya karşı oynamak istediği oyun ve bu oyunda Ermenileri alet etmeleridir. Bunu anlatırken G. Harbord raporunda (British Jealousy of Russia) kelimelerle anlatmaktadır. Bu doğrudur. Nitekim Ermenilerin büyük bir kısmı Çarlık Rusyasında yaşamaktadır. İngiliz görüşüne göre orada bir tampon Ermeni devleti kurulursa Rusların güneyi yani Hindistan yoluna veya Arap dünyasına inmesine mani olunabilir. Diğer taraftan Çarlık Rusya ise, esasen Ermenilerin büyük bir kısmı kendi topraklarında yaşadığından kendi hududunda böyle küçük bir Ermenistan devleti kurulursa, nasıl olsa ana vatan Ermenistan olan Rusya'daki Erivan ile birleşeceklerinden Rusya'nın güney hududu daha kuvvetli olacak düşüncesile Çarlık Rusya'da Ermenilerin birleşmelerini istemiştir. Karşılıklı İngiliz ve Rus menfaatleri nihayet 1878 Berlin anlaşmasında (**madde 61**) de (*) kendini göstermiş ve Ermenilerin korunması prensibini ortaya atmıştır.

General Harbord'un raporunda üç büyük Ermeni katliamından bahsedilmektedir:

(*) Berlin Andlaşması - 13 Temmuz 1878 - (madde 61): Babiali, ermenilerin yaşadığı eyaletlerde yerel ihtiyaçların gerektirdiği reformları geciktirmeden yapmayı, çerkez ve kürtlere karşı ermenilerin huzur ve güvenliğini sağlamayı yükümlenir. Bu hususta alınacak önlemleri arasına büyük devletlere bildirecektir. Ve devletler de alınan önlemlerin uygulanmasını gözetliyeceklerdir.

1) 1895'de Abdülhamid'in emrile resmî makamlarca (100.000) Ermeninin katli.

2) 1908'de Van'da, Adana'da ve Tarsus'da (30.000) Ermeninin katli.

3) 1915de (1.100.000) Ermeninin tehcire tâbi tutulduğu ve bunların bir milyona yakını (800.000) Ermeninin yollarda öldüğü veya öldürüldüğü yazılmaktadır.

Ve özellikle tehcir hikâyesini doğrulamak için de 1919'da Sivas'ta tanıdığı ve çok güzel olduğunu uzun uzun izah ettiği bir Ermeni kızının bu tehcir hareketini dramatize ederek anlatmasını raporuna esas almaktadır.

Bu rakkamlara bir göz atalım:

1) Ermeni vilâyetleri dedikleri vilâyetlerdeki 1914'den önceki rakkamları teker teker batılı yazarların eserlerine dayanarak yukarıda belirtmiştik.

2) 1895'de ve 1908'de (100+300=130.000.) Ermeni öldürüldüğü iddia edildiğine göre, 1915'de de 1.100.000 Ermeninin tehcire tabi tutulduğuna göre hakikatte kaç Ermeni mevcuttu? Galiba General Rusya'daki Ermenileri de karıştırarak hesaplamaktadır. Ayrıca G. Harbord'un raporunun son sahifelerinde verdiği rakkamları da gözden geçirirsek 1919'da ortada Ermeni kalmaması gerekir.

1914 yılının en doğru rakkamlarını Türk Salnameleri verdiği halde, Türk Salnamelerindeki rakkamlara değil, bizzat batılı yazarların ve hatta Ermeni tarihçilerin rakkamlarını bütün ayrıntılarıyla yukarıda göstermiştik. Onların verdiği bu rakkamları da hi alsak General Harbord'un Ermeni katliamı diye verdiği rakkamlar gülünç denilecek kadar hakikatten uzaktır. Maalesef Generalin yanında götürdüğü misyonunda bir kaç tane kötü niyetli Ermeni yanlısı heyet üyesi bulunmaktadır, ve General Harbord bunların yazdığı rapora imzasını koymuştur.

Yine raporda Türk Ermenistanında 1919'da 270.000 Ermeni mevcuttu denilmekte ve şöyle ilâve edilmektedir: (Bunların 75.000'i Suriye ve Mezopotamya'dan getirilmiştir. Ayrıca Transcaucasien'de de Türkiye'den hicret etmiş 300.000 Ermeni bulunmaktadır. Türk tren istasyonlarında 15.000 Ermeni yetim çocuğu vardır. Bunların çoğu Kızılay tarafından bakılmaktadır. (Transcaucasien)de de 20.000 Ermeni yetim çocuğu bakım evlerinde bulunmaktadır.)

Acıklı bir ifade ile yazılan bu raporun ek kısmında (rapor sahife 41 ve sahife 42) de harpten sonra (halen) 1919'da bulunan Ermeni nüfusu şöyle gösterilmektedir:

General Harbord'un raporu (sahife 41 ve 42)

Genel nüfus şöyle gösterilmiştir:

Adana	:	193.000
Maraş	:	102.000
Harput	:	282.000
Diyarbakır	:	186.000
Bitlis	:	229.000
Van	:	204.000
Erzurum	:	398.000
Trabzon	:	685.000

(Transcaucasien) de genel nüfus :

1914'de savaştan önce	:	1919'da :	
Erivan	:	1.115.000	1.004.000
Bakû	:	1.120.000	1.008.000
Tiflis	:	1.445.000	1.309.000
Diğer vilâyetlerle beraber toplam	:	6.831.000	6.202.000
Toplam olarak sözde Türk Ermenistanında	:	4.105.000	2.598.000
Anadolu'da toplam	:	7.813.000	6.829.000
Avrupa kıtasında	:	1.079.000	996.000

Görülüyor ki: 1914 savaşıdan önceki rakkamlarla savaştan sonraki 1919 rakkamları arasındaki fark sadece sözde Türk Ermenistanında azalmamış, Türkiye'nin diğer kısımlarında olduğu gibi, Transcaucasien'de eski Çarlık Rusya'sında bulunan Ermenilerin oturduğu yerlerde de savaştan sonra (1919) genel nüfusun azaldığı gözükmektedir. Bunun sebebi, söylenildiği gibi (deportation) tehcir değil, savaş korkusu ile hicrettir, ve bu azalma farkı Transcaucasien de sözde Türk Ermenistanındaki azalma farkından daha fazladır. İlk nüfus sayımı Sovyet Rusya'da (1920) rakkamlarına dayanmaktadır, ve açıkça gözükmektedir. **(General Harbord'un raporunun 7'nci sahifesinde (bugün (1919) da sözde Türk Ermenistanında sadece 270.000 Ermeni kalmıştır.) demesi tamamen yanlıştır.** Zira yukarıda belirtildiği gibi (Meir Zamir) tarafından yapılan (étude) de 1919'da sözde Ermenistan sayılan 5 vilâyette Ermenilerin toplamı (902.000) dir, hatta genel tablosunda 1.604.000 olarak gösterilmiştir. Demek ki General Harbord'un raporunda bugün (1919) Türk Ermenistanında sadece (270.000) Ermeni kalmıştır, cümlesi tamamen maksatlı yazılmış bir yanlıştır.

Yine General Harbord'un raporunun (7) nci sahifesinde yazılan 1914'de Türk Ermenistanında (1.500.000) Ermeni vardı, denilmesi de çok büyük bir hatadır. Yukarıda tablolarda gösterildiği gibi 1914'de sözde Türk Ermenistanında toplam Ermeni adedi (Meri Zamir)'e göre (523.065) dir. İngiliz İstatistiklerine göre (847.000) dir. Her halde General Harbord'un raporunda gösterildiği gibi 1914'de sözde Türk Ermenistanında (1.500.000) Ermeni yoktur.

Profesör Stanford Shaw'a göre; (*) bütün Anadolu'da, Suriye ve daha güney vilâyetler ile Avrupa kısmında (İstanbul dahil) bütün Osmanlı İmparatorluğunda **1914'de** bulunan Gregorian ve Katolik Ermenilerin toplamı:

(*) Proför Stanford J. Shaw - the Ottoman Census system and Population 1831 - 1914 page 337 - appendix 1.

1.161.169 Gregorian Ermeniler
67.838 Katolik Ermeniler

toplam : 1.229.007

olarak gösterilmiştir.

İngiliz istatistiklerine göre; bu rakkamdan sadece 847.000 Ermeni altı vilayette oturmaktadır. (350.000) kadar Ermeni de Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer kısımlarında oturmakta idi. Demek ki General Harbord'un raporunun (7) nci sahifesindeki dramatik sahneler yaratarak yazılan rakkamlar hayalidir.

Yine General Harbord'un raporunun (8) inci sahifesinde Birinci Dünya Savaşı sırasında Anadolu'da doktor ve ilaç sıkıntısı olduğundan sadece Türk ordusundan (600.000) Türk askerinin (Tiphus) hastalığından öldüğü yazılmaktadır. 1915 yılı Birinci Dünya Savaşı içindedir. Böyle bir savaş sırasında sözde Ermenistan denilen mıntıkada her halde hastalık ve yoksulluktan bir çok Ermeni de ölmüştür. Yoksa sadece tehcir dolayısıyla bu Ermeniler eksilmemiştir. Yine savaş sırasında bir kaç yıl buğday ekilemediğinden yiyecek sıkıntısı çekilmiştir.

General Harbord raporunda, Ermenistan tarihinden bahsederken Ermenilerin esas yerinin Ararat (Ağrı) dağı civarı olduğunu söylemektedir.

İngiltere'de 1926'da yayınlanan İngiliz - Ermeni Komitesi üyelerinden Joseph Burt'tın (People of Ararat) (*) adlı eserinde, Ermenilerin Ararat'da geliştiği, Ararat'ın Ermeni milleti için bir sembol olduğu yazılıdır.

Ermenilerin eskidenberi (Transcaucasien) de yerleştikleri söylenmekte ise de, burada sade Ermeniler değil, bir çok ayrı ırk yaşamaktadır. (General Harbord'un raporu sahife 12) önce

(*) Joseph Burt - the People of Ararat 1926 - London.

Gürcüler, sonra Azerbaycanlılar, Tatarlar ve Ermeniler bulunmuşlardır. Azerbaycanlılar Müslümandırlar. Tiflis'deki Gürcülerin Ermenilerle irtibatı vardır. 1802'de Ruslar Tiflisi almadan yüzlerce yıl önce Gürgüler (Georgian)'ler mevcuttu. Onlar ayrı bir ırktır. Asıl Ermeniler Erivan'dadır.

Yine General Harbord raporunda, Ermenilere büyük bir devlet tarafından (mandat) verilmesini istemektedir ve şöyle demektedir (sahife 15): «Ermenilere bir (mandat) verilecekse bu (mandat) Transcacasien'de oturan ve Anadolu'daki Ermenilere ve Hatta İstanbul ve Rumeli'nde oturan Ermenileri de içine almalıdır, ve (mandat) tek bir devlet tarafından verilmelidir. Zira İstanbul'daki Ermeni patrikhanesi doktrin bakımından (Etchmiatzin)'deki (Catholicos) kilisesine bağlı ise de politik bakımdan İstanbul Patrikhanesi Ermeni milletinin başıdır.» İstanbul'daki Ermeniler Birinci Dünya Savaşı'ndan önce 150.000 kaddı.

General Harbord nerede ise İstanbul'u da içine alan bir Ermenistan'a (mandat) verilmesini hatırlatmaktadır.

Yine General Harbord şunda yanılmaktadır: 1919'da Sivas ve Erzurum kongrelerini yapan Atatürk'ün Türkiye'nin tamamıyeti mülkiyesini kurtarmak için Türkiye'ye zarar vermeyecek tek bir kuvvetli devletin (tercihen Amerika'nın) himayesini istediğini söylemektedir. (Sahife 17) ve Atatürk'ün 15 Ekim tarihinde yaptığı bir beyanattan söz etmektedir. Bu beyanatta; (Atatürk'ün tarafsız bir yabancı devletin Türkiye'ye yardımını istediği, Türkiye'ye yardım edebilecek sadece Amerika devleti olabileceğini, Ermeniler aleyhine hiç bir yeni şiddet hareketinde bulunulmayacağı taahhüdünü verdiğini) söylediğini yazmaktadır. General raporunda, Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopartıp bir müstakil Ermeni devleti kurmayı ilân etmek bütün Anadolu'daki Ermenileri katliama terketmek olacaktır; demektedir. Hatta Paris Barış Konferansında bundan korkulduğu için böyle bir şey ilân edilmediğini hatırlatmaktadır. Yine raporunda bütün hicret eden Ermenilerin eski yerlerine dönerek orada çoğunluk olmaları ve o zaman o yerleri iddia etmeleri daha iyi

olur, diyor. Generalin unuttuğu bir nokta, yukarıda izah edildiği gibi hiç bir zaman Ermeniler Anadolu'da oturdukları yerlerde çoğunluk olamamışlardır. Sadece Erivan'da çoğunluktaydılar. Orada halen bir Ermenistan mevcuttur. Şayet toplanmak isterlerse oraya gitmeleri her zaman mümkündür. Nitekim 1945 yılında Rusya'daki Ermenistan'a bir kısım Ermeniler göç etmişlerdir. Fakat daha sonraki yıllarda bu göç kendiliğinden durmuştur.

General Harbord raporunda en doğru olarak şunları söylüyor: (sahife 18). «**Ermeniler kabahatsiz değillerdir.** Fırsat buldukları zaman öç alırlar. Irk olarak arian Kürtlerle yakınlıkları vardır. Fakat Kürtlere büyük zararlar vermişlerdir. Çarlık Rusyası bozguna uğradığı zaman Ermeniler bolşevik Rusların eşliğinde Kürtleri en feci şekilde kılıçtan geçirmişlerdir.

Yine Erzurum'da yüzlerce Türk'ü öldürmüşler, Hasankale'de katliam yapmışlardır. (Batum'daki İngiliz Konsolosu Stevens tarafından Ermenilerin yaptıkları katliam teyid edilmiştir.) Baküde 2000 Azerbaycanlıyı 1918 Mart ayında Ermeniler katletmişlerdir. Ondan sonra Azerbaycanlılar da bunun intikamını almak için aynı yıl Kasım ayında 4000 Ermeniye öldürmüşlerdir. İlk tahrik edenler Ermenilerdir.

Yine bu raporda: «Ermenilerin kendilerini idare etmesi misyonun görüşüne göre ancak büyük bir devletin süpervizyonu altında olabilir. (Bir Ermeni azınlığının bir Müslüman çoğunluğa hükmetmesi şüphelidir.) dedikten sonra General Harbord raporunda şu neticeye varıyor: (sahife 19). «Ermenistan, Transcaucasien dahil bir tek büyük devletin mandas altına alınmalıdır. Rumeli olarak İstanbul, Anadolu'daki Ermenistan (Rus Ermenistanı hariç) birbirinden ayrılmayan bir tek bütün olmalıdır.» denilmektedir. Kısacası Ermenileri himaye etmek için Türkiye Amerikan mandasına alınmalıdır demek istemektedir. Yine raporun sonunda General diyor ki: «Şayet sözü edilen manda himayesini almayı Amerika kabul etmezse milyonlarca insan Amerika'nın savaşa neden girip de görevini bitirmediğini scracak ve ümitlerinin boşa gittiğini anlayacaktır.»)

Sayın Generalin ne kadar yanıldığını tarih göstermiştir. Amerika bu manda himayesini kabul etmediği gibi, Türk Milleti büyük Atatürk'ün önderliğinde bütün haksızlıklara karşı öyle bir direnişe geçmiştir ki, Generalin raporunda yazdığı tarihten iki yıl sonra bütün düşmanlarını Anadolu'dan temizlemiş bütün işgalci ve sözde himayeci büyük devletler ülkelerine dönmüşler ve Türkiye Cumhuriyetini hukuken tanımak zorunluluğunda kalmışlar ve Türkiye'deki azınlıklar da büyük devletlerin oyuncağı olmaktan kurtulmuşlardır.

Bilindiği gibi Atatürk beyannamesinde işgal kuvvetlerince Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulmasının planlandığını ancak Türk Milletinin buna karşı nasıl birleştiğini anlatmakta, Türkiye'de bulunan gayri müslim vatandaşlar için de «uzun zamandır birlikte yaşadığımız bu vatandaşları aynen kendimizle bir tutmaktayız. Türkiye yabancı işgalinden kurtulduğu takdirde ayrı ırktaki bu vatandaşlar bizimle birlikte mutlu bir hayat süreceklerdir,» demiştir.

Yine bu memorandumda Atatürk, İngilizlerin kışkırtmalarından söz etmekte ve asıl maksatlarının Türkleri birbirine kırdırmak ve Türkiye'yi parçalamak olduğunu anlatmakta ve memorandumun sonunda hakka dayanan tarafsız ve kuvvetli bir ülke olan Amerikan milletinin anlayış ve yardımını ümit ettiğini söylemektedir.

Bu memoranduma karşı cevap veren Amerikan Generali Harbord; cevabi mektubunda, kendi misyonuna bağlı bazı yardımcıların ifadelerine göre; Malatya ve Kayseri'de Türk Millî Harekât Kuvvetlerinden Ermenilerin çekindiklerini, ancak anlatıldığına göre Türk Millî Harekâtının Hristiyan halka karşı olmadığını belirtmektedir.

Ayrıca General Harbord'un raporunun sonunda Sivas Kongresinde alınan ve Amerika Birleşik Devletleri Senato Baş-

— General Harbord raporunun sonuna Atatürk'ün imzaladığı Anadolu ve Rumeli Müdafai Milliye Cemiyetinin teşkili hakkındaki memorandum ile Sivas Kongresi beyannamesinin örneklerini eklemiştir.

kanlıklarına gönderilen yazının da örneği konulmuştur. Bu yazıda özellikle 4 Eylül 1919 tarihli Sivas Kongresinde alınan bir kararda; Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan azınlıkların hayatları, özgürlükleri, hakları her şekilde garanti altında bulunacağı bildirilmektedir.

1968 yılında (Hatunyan-Khachtoui) adlı Ermeni tarihçisinin (Erivan) adlı kitabında (sahife 133) Erivan'ın nüfusu şöyle gösterilmektedir :

1880	1886	1897	1906	1910	1912
12449	14738	29006	30670	32369	36836

Erivan Ermenistanının merkezi olduğuna göre, burada yaşayan Ermenilerin 1880'den 1912'ye kadar 32 senede bir misli çoğaldıkları görülmektedir. 1920'de ne derece azaldıkları yazımızın başlarında gösterilmiştir.

Ermeni yanlısı yazarlardan İngiliz-Ermeni Komitesi üyelerinden Joseph Burt'tın İngiltere'de 1926'da yayınladığı (People of Ararat) adlı eserinde; Ermenilerin Ararat (Ağrı) da geliştiklerini, Fransız Elçisi Paul Cambon'a göre, Ermeni cemaati Türk idaresi altında sadece bir reform istemektedir, demektir. (sahife 58).

Yine bu kitapta, 1885'de Marsilya'ya hicret eden bir Ermeni bir gazete çıkartmış ve üç sene sonra da aynı gazete Londra'da yayınlanmıştır. Aynı şekilde, 1887'de Maro isimli bir Ermeni öğrenci Cenevre'de Hinjak Komitesi'ni kurmuştu. Hinjak (küçük Çan) demektir. Yine ayrıca Tiflis'te 1890'da Kristopher Michalian adında bir Ermeni (Dacknakist) partisini kurmuştur. Sonradan bu parti Cenevre'ye taşınmıştır. Aynı zamanda bu (Taşnak) Partisi Paris'te 1907'de toplanan (Jeune Turc) ler Partisi toplantısında da bulunmuştur. 1908'de İstanbul'da Meşrutiyet ilân edildiği zaman Taşnak Partisi de bu hareketi desteklemiştir. (sahife 59).

Kitapta 4 Eylül 1894'deki Sason olayları hakkında İngiliz, Fransız ve Rus konsolosluklarının da katıldığı Tahkik Komisyonu tahkikatı neticesinde: «Sasson olaylarında Türk otoritelerinin hiç bir vahşi harekette bulunmamış olduğu meydana çıkmıştır.» denilmektedir. (sahife 60)

Yine bu kitapta iddia edildiğine göre katliamlar devam ettiğiinden Fransa, İngiltere ve Rusya temsilcileri İstanbul'da Paşağa bir baskı yaparak Erzurum, Van, Bitlis, Sivas, Harput ve Diyarbakır vilâyetlerinde bir reform yapılması hakkında 11 Mayıs 1895'de Babiâli'ye bir nota vermişlerdir. Sultan, 30 Eylül 1895'de Lord Salisbury'e bunu nazarı itibare alacağını bildirmiştir.

1896 yaz ayında Van, Niksar, Eğinde yeniden katliamlar olmuştur. Buna karşılık 1896 Ağustos ayında bu olayları büyük devletlere duyurabilmek için Ermeni ihtilâlcileri İstanbul'daki Osmanlı Bankası'nı basmışlardır. Kitapta bu şekilde itiraf edilmektedir. (sahife 61). Buna karşılık bir miktar Ermeni öldürülmüştür.

Ermeni tarihçi Basmadiian'a göre bu olaydan sonra Ermeniler Avrupa ve Amerika'ya hicret etmeye başlamışlardır. Basmadjian'a göre kaçanların sayısı 100.000lercedir.

1904'de İngiliz Parlâmentosunda yapılan görüşmelerde bu cinayetlerin Kürtler tarafından yapıldığı söylenmiştir. (sahife 62).

Kitapta; «Ermenilere her şeyin yasak edildiği, Ermeni tarihi, kitablari, gazetelerinin yasaklandığı, hatta (büyük parlak bir yıldız timsali olan St. Gregory'i hatırlatıyor diye (Yıldız) kelimesini dahi Ermenilerin söylemesi yasak edilmişti» denilmektedir. Halbuki bilindiği gibi, her zaman Ermeni mektepleri mevcuttu. Ermeni gazeteleri okunmakta idi. Ve ne kadar gülünçtür ki burada kitabın yazarı (Yıldız) kelimesinin neden yasak edildiğini bilmediğinden sadece St. Gregory için yasaklandığını yazmaktadır. Esasında yıldız kelimesinin yasaklanması, büyük bir

vesvese içinde yaşayan Padişah Sultan Abdulhamit Yıldız Sarayı'nda oturduğundan, değil Ermeniler, Türk'ler bile yıldız kelimesini söylerken korkarlardı ve bu kelimeyi kullanmak âdetâ yasak olmuştu.

Yine kitapta «19 Nisan 1909'da Adana ve Tarsus'ta yeniden katliamlar başladığı ve 230.000 Ermeni hayatını kaybetmiştir. Hükümet kuvvetleri karışıklığı bastırmiş ve bu karışıklıklarda ilgili görülen 40 Müslüman, hükümet kuvvetleri tarafından cezalandırılmıştır.» (sahife 64).

Kitap şöyle devam ediyor: «1912'de Balkanlarda yaşayan milletler Osmanlı İmparatorluğu'na harp ilân ettiler. Böylece Balkan Harbi başladı ve Türkiye Makedonya'yı kaybetti. İlk defa 1915 Nisan ayında Zeytundan bir kısım Ermeniler toplandı, güneye doğru sevk edildi ve 2000 mil yürüyüş yaptırıldı. (sahife 74). (Unutmayalım ki Türkiye 1915'de harp içinde idi.)

Yine kitapta; «Sasson ve Kayseri'den Mezopotamya çöllerine 1915 Ağustos ayında 1.500.000 Ermeni hicret ettirildi.» denilmektedir. (sahife 74). (bu rakkam o kadar abartılmıştır ki 1.500.000 Ermeni oralarda yoktu). Bu vilâyetlerde 1916'da hiç Ermeni kalmadı denilmektedir. Halbuki daha önce verdiğimiz rakkamlar 1916'dan sonra oradaki Ermenilerin adedini vermektedir.

Yine kitapta; «1917'de Rus ordusu Türk Ermenistanına girdiği zaman (Erzurum, Van, Muş, Erzincan, Bayburt ve Trabzon) vilâyetlerinde Ermeniler **gayet tabii olarak derhal Rusların yardımına koşmuşlardır.**» (sahife 80) denilmektedir. Özellikle Ruslara bu yardımı yaptıklarını itiraf ederken, Ruslarla çarpışan Türk ordusunu arkadan vuran Ermenilerin bu hareketini kitabın yazarı (gayet tabii olarak) diye vasıflandırmıştır.

Yine kitapta; «Türkiye 4 Haziran 1918'de Batum Anlaşmasını imzalayarak Erivan'daki 320.000 nüfuslu Ermeni devletini bağımsız devlet olarak kabul etmiştir.» (sahife 83) denilmektedir. Bu doğrudur. Türkiye Batum anlaşmasıyla hududlarını tes-

bit ederken Erivan'daki Ermeni Cumhuriyetini tanır; ancak, Türkiye bunu Sosyet Rusya'nın bir parçası olarak tanır. Yoksa bağımsız Ermeni devleti olarak tanımaz. 28 Mayıs 1918'de bu bölgede Sovyet Ermenistan Cumhuriyeti olan bu toprak halen Sovyet Rusya'nın bir parçasıdır.

Yine kitapta; 1918 yılında İngiliz ve Fransızların (Cilicia) yı (Adana, Tarsus ve civarı) işgali sırasında Ermenilerin yardım ettikleri itiraf edilmektedir. (sahife 83).

Yine kitapta; «Ermenistan Cumhuriyeti 28 Mayıs 1919 da ilk yıl dönümü kutlanırken parlamentoda: (Ermeni topraklarının Rusya ve Türkiyedeki kısımlarının bütün olduğu resmen ilan edilmiştir.) denilmektedir. Arkasındaki satırda da: (Maalesef bu tahakkuk edemedi, zira 1919 bahar ayında başlayan Türkiye'deki Kemalist hareket buna mani oldu.) denilmektedir.

Yine kitapta: «10 Ağustos 1920 de imzalanan Sevre Muahedesi imzalayanlar arasında ermeni devleti başkanı da vardı ve bu muahedenin 89 ncu maddesi Türk - Ermeni hudutlarının tesbitini Amerikan Başkanı Wilson'a bırakmıştı. Wilson da ermenilere 87.000 km² bir sahayı ayırmıştı. Bu sahaya (Van, Bitlis, Erzurum ve Trabzon) giriyordu. Fakat Mustafa Kemal bu muahedeyi tanımadı.) denilmektedir. (S. 83).

Sevre Muahedeci esasen ölü doğan bir muahededir. Atatürk gibi ülkesini seven bütün Türkler bu muahedeyi tanıma-
mışlardır.

Kitap şöyle devam ediyor: «Eylül 1920 de Sovyet Rusya Sevre Muahedesi tanımadığını ilân eder ve müttefiklerle münasebetlerini keser. O zaman ermeniler mütemadiyen müttefiklere başvurur. Fakat müttefikler ermenilere bir cevap vermez ve onları korumaz. Böylece bir taraftan Ruslar diğer taraftan Türkler ermenilerin topraklarına tecavüz etmişlerdir. Ve Ruslar zorla ermenistanı Sovyet Rusya'nın bir parçası haline sokmuşlardır.» denilmektedir. (Sa. 85).

Bu satırlara Sovyet Rusya ne der bilinmez ama; ermenilerin hiç bir zaman bağımsız bir devlet olmadıklarını Sovyetler de kabul ettikleri muhakkaktır.

Kitapta yazar, Sovyetlere de çattıktan sonra ayrıca müttefiklere de çatıyor ve şöyle diyor: «Birinci Dünya Savaşından sonra müttefikler 200.000 ermeni mülteciyi Mısır, Filistin ve Suriye'den topluyarak (Kilikya) mıntikasına müttefik orduları himayesinde getirdiler. Fakat 15 Eylül 1919 da İngilizler Fransızlarla bir anlaşma yaparak (Kilikya) daki kuvvetlerini çektiler. Ve 20 Şubat 1920 de Millî Türk Kuvvetleri (Kilikya)da Fransızların üzerine yürüyerek en aşağı (30.000) ermeniye (Hadjun ve Maraş) da katlettiler.» (Sa. 85).

Unutulmasın ki bu ermenilerin orada işi ne idi? Kitapta bu ermeniler Mısır, Suriye, Filistinden müttefik orduları himayesinde geldikleri söylenilmektedir. Zaten ölen ermeniler Fransız askeri elbisesi giymekte idi. Franklin Bouillon'un 20 Ekim 1921 deki anlaşması ile Fransızlar Kilikia'yı tahliye ettiler. Fakat Fransızlar oradaki ermeni azınlığını daima himaye edeceklerine söz vermeyi unutmadılar.

Yine kitapta; «14 Kasım 1921'de ermeni patrikhanesi İstanbuldaki Fransız komiserine müracaatta bulunarak Kilikia'daki ermenileri Fransız orduları himayesinde Fransızların Kilikia'ya Mısır, Suriye ve Filistin'den getirdiklerini ve şimdi Kilikia'da onları himaye edemez durumda olduklarından **hicret etmelerini kolaylaştırmasını istemiştir.**» (sahife 86) denilmektedir. Böylece Patrikhane de bu ermenileri Türk topraklarına dışardan getirdiklerini itiraf etmektedir.

Kitapta; «1921 de Kilikia'dan dış ülkelere büyük miktarda hicret başlamıştır. Ve bunların adedi 150.000'dir. Bunlar Suriye'ye, Yunanistan'a ve Avrupa'ya hicret etmişlerdir.» denilmektedir. Bu hicret doğrudur. Ve ekseri yabancı yazarlar bu hicreti eski 1915 hicreti ile karıştırmaktadırlar. Esasında dışardan gelen bu ermeniler Türkiyede kendilerine toprak vaadeden Fransız ve İngilizlerin oyununa gelerek Kilikia'ya gelmişlerdir.

İngilizler ve Fransızlar oradan çekilince de korunmasız kalarak hicret etmişlerdir.

Kitabın sonunda, bu Kilikia hicretini, Avrupalıların verdikleri himaye sözünü tutmadıklarından Avrupa medeniyet tarihine bir siyah gölge düşürdüğü yazılmaktadır. (Sahife 87).

En son olarak 1982 yılında **Justin Mc. Carthy** tarafından yayınlanan kitap (*) aynen Prof. Stanford Shaw gibi Türk kaynaklarından yararlanmışır (**).

Justin Mc. Carthy kitabında; **Ermeni patrikhanesinin** yayınladığı (Population Armenienne sahife 9) da 1882 yılında Türkiyede bulunan ermenilerin nüfusunu 2.660.000 olarak gösterdiğini yazmaktadır.

Ermeni patrikhanesi sadece 6 vilayet için:

Van	:	400.000
Bitlis	:	250.000
Diyarbakır	:	150.000
Erzurum	:	280.000
Elazığ	:	270.000
Sivas	:	280.000

1.630.000 olarak gösterdiğini yazıyor.

(*) (The Arab World, Turkey and the Balkan «1878-1914»a handbook of Historical Statistics) - Justin Mc. Carthy 1982.

(**) Justin Mc. Carthy'nın yararlandığı Osmanlı kaynakları: (Devleti Aliyei Osmaniye Sainamesi 1302, Devlet Sainamesi 1316 Devlet Sainamesi 1325, İhsaiyat 1325, Maliye Nezareti 1328, Ziraat istatistiği 1325, İhsaiyat 1326, Maliye Nezareti 1329, İhsaiyat 1327, Maliye Nezareti 1330, Marifi Umumiye İhsaiyat mecmuası 1329, Nüfus istatistiği 1330, Dahiliye Nezareti Sicil Nüfus İdarei Umumiye Müdüriyeti memaliki Osmaniye'nin 1330 senesi nüfus istatistiği İstanbul 1336.)

Bu rakkamların ne kadar abartılmış olduğu yazımızın başlarında gösterilen rakkamlara uymadığı aşikardır.

Justin Mc. Carthy kitabında; **1897 de Çarlık Rusyasında Kafkasyada** bulunan vilayetlerdeki **genel** nüfusu şöyle gösteriyor:

	Ermeniler		Diğerlerle	
Bakü	31.403 erkek	21.160 kadın	826.716	Toplam
Tiflis	113.399 »	96.762 »	1.051.032	»
Erivan	223.089 »	208.953 »	829.556	»

	Ermeniler									
	Müslümanlar		Gregortian		Katolik		Protestan		Genel Toplam	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Erzurum	274.689	238.757	58.509	51.309	4139	4060	1165	965	340.271	296.744
Bitlis	126.643	98.129	56.631	44.965	2413	2225	949	877	189.684	148.958
Diyarbakır	177.969	151.874	23.958	22.244	5205	4203	2485	2186	222.526	192.126
Sivas	413.281	394.370	62.801	60.403	1512	1663	1320	1386	502.475	478.401
Elazığ	198.405	181.687	38.062	36.142	1154	1202	3479	3355	242.677	223.920
Van	45.294	31.662	26.085	28.966	—	—	—	—	71.379	60.628

Ermeni patrikhanesinin 1914 için verdiği rakkamları görelim: Justin Mc. Carthy (sahife 90).

ERMENİLER

6 Vilayette	Kilikya	Toplam
1.198.000	205.050	1.403.000

Yine patrikhanenin rakkamlarına göre 1914 de bütün Türkiyede ermeniler:

6 Vilayette	Türkiyenin diğer kısımlarında	İstanbul ve Türkiye Avrupasında
1.403.000	440.000	183.000

Toplam olarak : 2.026.000 gösterilmektedir.

Bu rakkamın ne kadar abartılmış olduğu aşikârdır.

Yine ermeni patrikhanesinin 1912 için 6 vilayetteki nüfusu gösteren tablosunda Justin Mc. Carthy (sahife 89).

Erzurum	Van	Bitlis	Harput	Diyarbakır	Sivas	Toplam
215.000	185.000	180.000	168.000	105.000	165.000	1.018.000

Yine ermeni patrikhanesinin 1914 de Türkiye Ermenistanında ermenilerin adedi hakkında verdiği rakkamlar: Justin Mc. Carthy (s. 93). (Çarlık Rusyasındaki ermenistanı patrikhane Kafkasya Ermenistanı diye adlandırıyor).

ERMENİLER

Türkiye Ermenistanının	Kafkasya Ermenistanında	Toplam
1.403.000	1.296.000	2.699.000

Yine Justin Mc. Carthy'nin kitabında: (sahife 64) Türk istatistiklerine dayanarak 1914-1915 tarihlerinde müslümanların ve ermenilerin 6 vilayetteki adedi şöyledir:

	Müslümanlar	Ermeniler	Diğerlerle beraber toplam
Erzurum	673.297	125.657	815.432
Bitlis	309.999	114.704	437.479
Diyarbakır	492.101	55.890	619.825
Sivas	939.735	143.406	1.169.443
Elazığ	446.379	76.070	538.227
Van	179.380	67.792	259.141

Bütün Türkiyedeki ermenilerin nüfusu ise 1.161.169 olarak, Müslümanların ise : 15.044.846 olarak,

Türkiyenin genel nüfusu : 18.520.016 olarak gösterilmektedir.

Yine Justin Mc. Carthy'nin kitabında (sahife 91) Rus istatistiklerine dayanılarak Çarlık rusyasında 1914 de bulunan ermenilerin adedi şudur :

Erivan	:	669.871
Gandjak	:	418.859
Kars	:	118.217
Tiflis	:	411.747
Bakü	:	120.057
Sokkom	:	20.743
Karadeniz ve civarı	:	18.061
Batum	:	15.182
Dağıstan	:	4.752
Kutan	:	4.643
Zahatul	:	2.530
Toplam	:	1.804.662

Yine Justin Mc. Carthy'nin kitabında (sahife 87) Türk istatistiklerine dayanılarak İstanbuldaki ermeniler (1914 - 1915 yıllarında).

Ermeniler

Müslümanlar

Kadınlar	Erkekler	Toplam	Kadınlar	Erkekler	Toplam
65.720	82.870	148.590	183.571	201.339	384.910

J. Mc. Carthy kitabında bütün bu istatistiklereden yararlanarak kendisi bir tablo çıkarmıştır. Bu tabloya göre 1914'deki rakkamlar nisbeten Türk istatistiklerine yaklaşılmaktadır. Verdiği rakkamlar Ermeni patrikhanesinin rakkamlarından çok uzaktır. Ermeni patrikhanesinin Avrupalı devletlere Osmanlı İmparatorluğunda ermenilerin ne kadar fazla olduğunu göstermek düşüncesiyle verdiği rakkamların abartılmış olduğu ortadadır.

J. Mc. Carthy kendi araştırmaları sonucunda 1914 yılı için Osmanlı İmparatorluğundaki ermenilerin adedini (sahife 70 ilâ 82) ye kadar kitabında vermektedir. Biz burada sadece Türkiye ermenistanı diye adlandırdıkları 6 vilayetteki rakkamları görelim: Bu rakkamlar Türk istatistiklerine en çok yaklaşan rakkamlardır.

6 Vilayette ermeniler ve müslümanlar (1914-1915) (J.Mc.C. S. 72).

	Müslümanlar	Ermeniler
Bitlis	: 309.999	119.132
Diyarbakır	: 492.101	73.226
Erzurum	: 673.297	136.618
Mamuratülaziz (Elazığ)	: 446.379	87.364
Sivas	: 939.735	151.674
Van	: 179.380	67.792
Toplam	: 3.040.891	635.806

Ayrıca Maraşta: Ermeniler 38.443, Müslümanlar 152.645 gösterilmiştir.

J. Mc. Carthy'nin kitabında kendisine göre çıkarttığı rakamları Türk istatistikleri ile karşılaştırsak rakkamların birbirlerine çok yakın olduğu görülür:

6 Vilayette ermeniler yıl 1914

	J. Mc. Carthy	Türk istatistikleri
Erzurum	: 136.618	125.657
Bitlis	: 119.132	114.704
Diyarbakır	: 73.226	55.890
Sivas	: 151.674	143.406
Mamuratülaziz (Elazığ)	: 87.364	76.070
Van	: 67.792	67.792
Toplam	: 635.806	583.519

Bu istatistiklerde Türk istatistiklerine en çok yaklaşan Prof. Stanford Shaw ile J. Mc. Carthy olmuştur.

Böylece özetlersek: Ermeni sorunu hakkında yazılmış bir çok kitap mevcuttur. Ermeniler ve yabancılar tarafından yazılan bu kitapların hepsi tek taraflı görüşü yansıtmaktadır. Sadece Prof. Stanford Shaw'ın, ve en son olarak 1982 yılında yayınlanan Justin Mc. Carthy'nin kitabı tarafsız bir görüşle yazılmıştır. Ayrıca Osmanlı arşivlerinde bu konuda yüzlerce belge mevcuttur; bu etüde hiçbir Türk'ün eserine veya Osmanlı istatistiklerine başvurulmamıştır. Sadece yabancıların verdikleri rakkamlar birbirleriyle karşılaştırılmış ve yabancı yazarların ağzından hakikat ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Ermeniler hiç bir zaman belli bir hudutlar içinde yaşamamışlar, hiç bir zaman bağımsız bir devlet olmamışlardır. Ermeni yanlı yazarlar rakkamları abartmışlardır. Özellikle ermeni patrikhanesi Osmanlı İmparatorluğundaki ermeni nüfusunu Avrupadaki devletlerin ilgisini çekmek için o derece fazla göstermiştir ki, bazen verdiği rakkamlar son derece gülünçtür. Örneğin; ermeni

patrikhanesi Birinci Dünya Savaşından önce Van vilayetindeki ermenilerin nüfusunu 400.000 olarak göstermiştir. Halbuki Justin Mc. Carthy'nin kitabında gösterdiği gibi Van vilayetinin genel nüfusu 132.007'dir. Ermeniler ise Van'da 55.051'dir.

Batılı devletlerin çıkarları için oyuncak olan ermeni cemaati Osmanlı İmparatorluğunda bir çok tahrikler yapmış, Ruslarla çarpışan Türk ordusunu arkadan vurmaya kalkmış ve bunun sonunda bazı kayıplar vermiştir.

Yukarıda belirttiğimiz gibi ermeni tarihçisi Basmadjian'a göre 1896 Ağustos ayında ermeni ihtilalcileri ermeni sorununu büyük devletlere duyurabilmek için karışıklık çıkartarak İstanbuldaki Osmanlı Bankasını basmışlardır. Bunun üzerine çıkan karışıklıklarda bir kısım ermeni İstanbul'da ölmüştür (*). Bundan korkan ermeniler Avrupa ve Amerikaya göç'e başlamışlardır. Esasen Birinci Dünya Savaşı başlarında Çarlık Rusyasındaki Ermenilerin bulunduğu (Transcaucasien'deki) ermeni nüfusu bir milyondan fazla iken 1926 Sovyet Rusya resmî istatistiklerinde (sahife 8) 881.290'e indiği görülmüştür. Aynı şekilde Türk ermenistanı diye adlandırılan Osmanlı İmparatorluğunun altı vilayetinde oturan bir kısım ermeniler de Birinci Dünya Savaşından korkarak 1915 yılında Avrupa ve Amerikaya göç etmişlerdir. Bu gün Türkiyede 80 binden fazla ermeni vatandaşı Türklerle aynı haklara sahip olarak, patrikhanesi, okulları, hastaneleriyle birlikte varlıklı ve rahat bir hayat sürmektedirler.

(*) İngiliz - Ermeni Komitesi üyesi «Joseph Burt - (The People of Ararat) sahife 61».

BIBLIOGRAPHY

- Avagyan Grigor Eremi - Armenia Population - Congress Congress Library - Washington HC 497 A 7 A 9.
- Mikintichian. L. - Armenia Population in Russia - Census 1970, C.L. Washington D'K 34 A 75 M 54 Cr. Ar.
- Justin Mac Carthy - The Arab world, Turkey and the Balkan «1878 - 1914» a handbook of historical statistics, 10 May 1982 New York.
- Joseph Burtt - People of Ararat - Armenian Committee - London 1926.
- Prof. David Magie - The Population of Asiatic Turkey at the outbreak of the war. National Archives U.S.A. Document 1005. Microfilm M 1107. R. 46.
- Cuinet, Vital - La Turquie d'Asie. Paris. 1892-1894.
- Prof. Stanford J. Shaw - The Ottoman Census System and Population «1831-1914».
- Maj. General James G. Harbord - Report of the American Military Mission to Armenia - Libr. of Congress. Wash. D.S. 195. U.S. 1920.
- Hakonyan T. Kachatouri - Erivan - 1968, page 133.
- Meir Zamir - Middle Eastern Studies - V. 17. January 1981 - Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 - 1919. page 85-105.
- Records of the Department of State relating to internal Affairs of Turkey 1910-1929. National Archives Washington 1969.
- Armiyanskaya COP - Mockba 1963 - Itogi bsesciyoznci prepisi nasolenya 1959 g.
- Narodnoe hazayststvo CCCP 1980 Mockba, 1981. page 10. HA 1432 N3 1980.
- Russia - Tsentralnoe statisticheskce upravlenie - Moscow. HA 1431 A 5.
- Batumskaya demonstration 1902-1952. Congress Libr. HX 315 B3 M3 1952.

Records of the American Commission to Negotiate Peace - National Archives - Washington - Inquiry document - RG 256 - M1107 page 83.

The Christian Sects of the Turkish Empire - National Archives - Washington M. 1107 - Roll 46 - Report 1005 and 1010 - Population of Asiatic Turkey.

A. I. Gozulov - Mesinye prepisi nasetenia do revolutsii 1941 Mockba.

The Statesman's Year book - Turkey Population - Year 1913 - page 1306 - year 1914 - page 1348, year 1915 - page 1396, year 1916 - page 1407 - year 1917 - page 1349.

Marcel Leart - La question Armenienne à la lumiere des documents - Paris 1913.

Lord Bryce - Report on the treatment of Armenians in the Ottoman Empire - London 1916 - page 661.

Bulletin de Statistique - Paris 1911.

M. Zarzecki - La question kurdo - Armenienne - Revue de Paris 1914.

Patriarcat Armenien - Population Armenienne avant la guerre - Paris 1920.

Armenian question Representatives of Armenia to the Peace Conference at Versailles on February 26, 1919, Paris.

American Committee for the Independance of Armenia - Armenia relation - U.S. Congress Library - Washington - D. 651 A7 Siramarc. D.E. - 1919 - D651 - A7.

Ormanian Malachari - The church of Armenia - London 1919.